

УДК159.942.5

ПЕРЕТЯТЬКО Лариса Георгіївна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ЮДИНА Наталія Олександрівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

АНАЛІЗ ЕМПАТІЇ ТА ТЕМПЕРАМЕНТУ ЯК КОМПОНЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті подано теоретичний аналіз проблеми емпатії в психологічній науці. Надано інтерпретацію феномену емпатії, розглянуто її види, форми, рівні та складові. Розкрито фактори, що впливають на розвиток емпатії. Розглянуто особливості педагогічної емпатії, її значення для розвитку гуманістичної спрямованості, педагогічної рефлексії, педагогічної кар'єри вчителя. Описані результати дослідження емпатії вчителів різних темпераментів.

Ключові слова: емпатія, педагогічна діяльність, педагогічна емпатія, темперамент.

Постановка проблеми. Проблема емпатії – одна з найскладніших у сучасній науці. Аналізу феномену емпатії присвячені роботи з філософії, соціології, педагогіки та різних галузей психології: психології особистості (М.А. Амінов, Л.П. Виговська, С.М. Максимець, М.В. Молоканов, Е.В. Тюптя, Т.І. Федотюк,); вікової психології (В.В. Абраменкова, Т.П. Гаврилова, В.І. Кротенко, Г.Ф. Михальченко, Т.І. Пашукова, Л.П. Стрелкова, Л.В. Ткачук, О.Я. Чебікін, Н.В. Чепелева); педагогічної психології (Т.В. Василюшина, Ю.Б. Гіппенрейтер, С.Д. Максименко, Л.Б. Малицька, О.Г. Солодухова, Т.І. Федотюк, А.Е. Штеймець); соціальної психології (Г.М. Андрієва, В.С. Агеев, О.О. Бодальов, М.М. Обозов, А.В. Петровський, Д. Майерс, Т. Шибутані); психології моралі (Т.П. Гаврилова, В.І. Кротенко); психології мистецтва (Т. Ліпс, С. Маркус)

Здатність педагога до емпатії дослідники вважають одним із визначальних факторів повноцінного розвитку учня. Факторами, що сприяють успішному розвитку педагогічної діяльності вчителя в цілому та педагогічної емпатії зокрема, автори визначають індивідуально-психологічні властивості особистості, провідною з яких є темперамент.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення емпатії як емоційного феномену міжособистісного спілкування було запропоновано Т.П. Гавриловою, як спроможність індивіда відзиватися на переживання іншого та Р. Даймонд, як уявного перевтілення себе в думки, почуття та дії іншої людини.

І.О. Єлеференко виділено декілька підходів до вивчення феномену емпатії. Дослідниками емпатія розглядається як: здатність особистості переключатися з розуміння партнера на прояв власних як позитивних, так і негативних почуттів, не втрачаючи позитивного (конгруентного) ставлення до партнера (Ю.Б.Гіппенрейтер); суто емоційна характеристика особистості (Т.Ліпс); ідентифікація з партнером на когнітивному, афективному або поведінковому рівнях (С.Маркус); поєднання афективно-когнітивного та комунікативного елементів (К.Роджерс). Враховуючи зазначені підходи емпатію можна розглядати як особистісну властивість співчувати, співпереживати, поділяти сильні емоції та почуття іншої людини [4].

Аналізуючи підходи до пояснення природи емпатії, О.П. Саннікова виділяє теорії, які базують на таких підходах: емпатія є психофізіологічною властивістю тварин і людини, однією з первинних емоцій, на основі якої розвиваються соціальні почуття; емпатія має інстинктивне походження; в основі виникнення емпатії лежить інтуїтивний відгук на будь-які прояви почуттів із боку інших; емпатія є умовно-рефлекторним феноменом, результатом соціального на учіння, морального виховання. Автор вважає, що як цілісне та складне утворення, емпатія складається з таких рівнів: формально-динамічного – динамічні якісні властивості емпатії (особливості виникнення та розгортання емпатії, її психологічна сутність); змістовного – вибір об'єкту та морально-етичного змісту переживання емпатії; імперативного – індивідуальні поняття про соціально-культурні норми проявів емпатії [13].

У процесуальному трактуванні феномену емпатії Л.П. Журавльовою виділено процеси: емоційні – переживання афективного стану іншого у відповідь на його емоції; когнітивні – розуміння внутрішнього життя іншого та прийняття його позиції; складні афективно-когнітивні – взаємодія афективних (емоційних), когнітивних (пізнавальних) та конативних (моторних, дієвих, поведінкових, комунікативних) компонентів. Автор виокремила два напрями дослідження емпатії: як метод пізнання об'єкта і як властивість людини [5].

Традиційно в дослідженнях емпатії виділяють такі види емпатії: емоційна – заснована на механізмах проєкції і наслідування афективних реакцій іншого; когнітивна – базується на інтелектуальних процесах; предикативна – ґрунтується на здатності передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях.

Особливими формами емпатії вважаються співпереживання – переживання тих самих емоційних станів, що відчуває інший, через ототожнення з ним, та співчуття – переживання власних емоційних станів у зв'язку з почуттями іншого.

О.А. Орищенко в структурі емпатії виділяє три рівні: формально-динамічний – характеризує динамічні властивості емпатії (особливості виникнення і протікання емпатійних реакцій); змістовний – передбачає вибір простору для емпатійних переживань їх морально-етичного змісту; імперативний – відображає індивідуальні уявлення про існуючі соціокультурні норми проявів емпатії [12].

Роботи Т.П. Гаврилової, О.П. Саннікової, свідчать про те, що механізмами виникнення емпатії в емоційно насиченій, емпатогенній ситуації можуть виступати реакція соціального обумовлення, наслідування, емоційне зараження, ідентифікація, емоційна децентрація. Виділено дві функції емпатії – детермінація поведінки та специфічна емоційна форма пізнання, об'єктом якого є людина [2, 13].

І.М. Юсупов проаналізував фактори, що сприяють виникненню та розвитку емпатії. До них автор відносить рівень розвитку когнітивної сфери; комунікативно-емоційний досвід спілкування; особистісні особливості (емоційна чутливість, інтровертованість, мотивацію, система цінностей); особливості емоціогенної ситуації (інтенсивності стимулу емпатії: біль, сльози, крики); особливості репрезентації емпатії суб'єктом (психологічна і соціальна дистанція, частота спілкування, особливості особистості суб'єкта емпатії, схожість з ним) [18].

А.В. Кунцевська виділяє два напрями емпатії: особистісна характеристика особистості та професійна ознака спеціаліста (педагога, лікаря, психолога тощо). Під професійною емпатією розуміється не стільки дійсне співпереживання та співчуття (учню, пацієнту, клієнту), скільки здатність до диференціації переживань та станів іншого. Тобто не переживання страху, болю, відчаю разом із іншим, а чітка фіксація емоційних станів та характеру переживань для здійснення ефективної допомоги [7].

Вклад основного матеріалу. Для нашого дослідження особливий інтерес представляє педагогічна емпатія, яка в умовах специфічної професійної педагогічної діяльності та педагогічного спілкування має певні закономірності виникнення, формування й розвитку.

Фундаментальним вважається визначення педагогічного спілкування, за О.О. Леонтьєвим, як професійного спілкування вчителя з учнями на уроці чи поза ним, що має певні педагогічні функції, спрямованого на створення сприятливого психологічного клімату, метою якого є психологічна оптимізація навчальної діяльності

і стосунків між педагогом і учнями та всередині учнівського колективу.

Також поширеними є такі розуміння педагогічної емпатії:

– як складного особистісного утворення, що забезпечує результативність дій учителя за рахунок позитивного сприймання учня, розуміння його емоцій та керування ними, прогнозування поведінки учня [9],

– як специфічного новоутворення в структурі професійно-педагогічних властивостей педагога, системоутворювального фактору, що детермінує ефективність педагогічного спілкування [1],

– як соціально-психологічну властивість особистості, що включає адекватну вербальну та невербальну відповідь на переживання іншого [8].

На думку В.А. Семиченко, емпатія є провідною складовою педагогічного спілкування. Автор розглядає атракцію як чинник виникнення емпатії та специфічне емоційне відношення, що зумовлює привабливість однієї людини для іншої і на основі якого формується інтегральне стійке почуття прихильності до іншої людини [14].

О.Г. Коваленко, підкреслює, що сучасні підходи до педагогічної діяльності передбачають організацію та оптимізацію професійно-педагогічного спілкування на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, діалогічності, відкритості, довірливості взаємодії вчителя та учнів.

Чинниками емпатії можуть виступати властивості суб'єкта і об'єкта педагогічного спілкування, особливості контексту педагогічної взаємодії, зовнішні характеристики (зовнішній вигляд, статеводемографічні параметри обох партнерів) та внутрішні особистісні характеристики партнерів (потреба у приналежності, загальний рівень інтелектуального розвитку, настрої, самооцінка, рівень розвитку емпатії). Зовнішніми факторами педагогічної емпатії є просторова близькість між партнерами, доступність та частоту спілкування, гармонійність простору спілкування. До внутрішніх факторів педагогічної емпатії належать стиль спілкування, взаємність, очікування позитивних взаємостосунків, особиста гармонія. Також автор наголошує на тому, що важливим механізмом педагогічного спілкування є рефлексія [6].

О.Г. Мирошник вважає, що специфічною особливістю рефлексії вчителя є високий ступінь її децентрації – здатності розуміти явища з позиції іншого. У сферу рефлексії вчителя мають входити: спільний предмет дій вчителя та учня; психологічні особливості учасників взаємодії; усвідомлення власної професійної позиції у взаємодії з учнем, що визначає ставлення до учня; аналіз власної поведінки вчителем за соціальними критеріям, культурними вимогам, моральними цінностями [11].

Останнім часом значно збільшилася кількість досліджень присвячених аналізу формування та розвитку професійних якостей майбутніх педагогів у напрямку гуманістичної парадигми. Автори підкреслюють, що провідним аспектом професійної підготовки має бути вдосконалення комунікативних якостей майбутніх вчителів, складовою яких є емпатія.

А.С. Харченко наголошує, що особливо актуальним виявляється питання формування емпатії майбутніх педагогів як важливого структурного компоненту їх гуманістичної спрямованості. Психологами і педагогами виділяються ряд шляхів формування емпатії у студентів, які навчаються у педагогічному виші. Наприклад, формування емпатії через вдосконалення навчального процесу та позанавчальної виховної роботи; організація тренінгів професійного зростання тощо. На думку автора, формування емпатії майбутніх педагогів може здійснюватися в межах різних навчальних дисциплін. Вивчаючи наукові джерела та виконуючи завдання з навчальної дисципліни, студенти ознайомлюються з основними тенденціями у вивченні проблеми емпатії педагога, висловлюють власне бачення щодо її виявлення й оптимізації, що спонукає їх до творчого пошуку й особистісно-професійного самовдосконалення як педагога. Так, на заняттях формуються знання про емпатію як професійно-значущу особистісну якість педагога (поняття, функції, структуру, рівні, види) і вміння вивчати емпатійні здібності. Особливий інтерес у студентів викликає виконання вправ, спрямованих на розвиток емпатії, аналіз педагогічних ситуацій (за О.О. Леонтьєвим). Студентам необхідно знайти свій варіант вирішення ситуації і охарактеризувати її за такими критеріями: визначення мотивів поведінки учнів; оцінка конструктивності дій учителя; вибір способів взаємодії вчителя й учнів; отриманий результат і передбачувана післядія [17].

Дані останніх психологічних досліджень свідчать про те, що педагогічна емпатія є необхідним компонентом успішної професійної кар'єри педагога.

Так, Н.О. Гончарова підкреслює, що становлення майбутнього учителя в процесі підготовки у виші включає в себе не тільки набуття певних знань та навичок, а й формування професійно-орієнтованих емпатійних установок, інтересів, ціннісних орієнтацій та спеціальних навичок, необхідних у подальшій роботі. Відбувається також соціалізація майбутнього фахівця, на яку впливають властивості особистості, і тісно пов'язаний із ними характер взаємодії із соціальним середовищем. Автор вважає, що в студентів повинні бути сформовані не тільки професійні знання та вміння, певні особистісні якості, такі як мобільність, готовність до змін, уміння швидко та ефективно адаптуватися до нових умов, а й також розвинуті професійна емпатія, особистісна готовність діяти в умовах ринкової

економіки. Означені підходи дозволяють визначати кар'єру майбутніх учителів не тільки як процес цілеспрямованого та послідовного професійного розвитку, зростання авторитету й статусу в соціальній та економічній сферах, а також і як процес побудови цілісного образу себе у якості емпатійного та компетентного професіонала. Дотримання даних положень дозволяє зробити процес становлення кар'єри майбутніх учителів більш рефлексивним, емпатійним, визначити необхідні умови для найбільш успішної її реалізації, здійснювати управління на будь-якому ієрархічному рівні і таким чином стимулювати прагнення студента до особистісного та кар'єрного зростання [3].

У педагогічному спілкуванні І. Юсупов виділяє такі складові: емпатійне слухання змісту вербального повідомлення та розуміння його невербальних компонентів; позитивну налаштованість на співрозмовника; розвинуту когнітивну сферу [18].

Згідно сучасним поглядам на темперамент, він являє собою найбільш загальну формально-динамічну характеристику індивідуальної поведінки та емоційності особистості, базовим аспектом формування комунікативної індивідуальності. Провідні дослідження В.С. Мерліна, П.В. Симонова, І.М. Юсупова присвячені впливу темпераменту та його властивостей на діяльність. Автори підкреслюють, що в спілкуванні різними типами темпераменту притаманні такі емоційні прояви: холерику – нестриманість, нетерпимість, афективність; сангвініку – підвищена емоційна збудливість, швидке виникнення почуттів і емоцій; флегматику – слабка емоційна збудливість, повільне виникнення і зміна емоцій; меланхоліку – гіперсензитивність, повільна зміна почуттів і настроїв. На особливості прояву емпатії здійснюють значний вплив інтровертованість та нейротизм [10; 15; 18].

І.М. Трофімова підкреслює, що темперамент впливає також на світ внутрішніх репрезентацій. Автор доводить, що екстраверти більш схильні до активності та енергійності, а нейротизм пов'язаний зі схильністю оцінювати події як пасивні, слабкі, неструктуровані та негативні [16].

Теоретичний аналіз проблеми виявив, що емпатія є провідним емоційним феноменом у професійній діяльності учителя. Темперамент впливає на емоційність особистості і, зокрема, на прояв емпатії. Метою нашого пілотажного дослідження був аналіз проявів емпатії в професійній діяльності вчителів різних типів темпераменту. У дослідженні прийняли участь 50 вчителів профільних предметів загальноосвітніх шкіл м. Полтави (по 25 чоловіків та жінок), зі стажем роботи від п'яти років, віком 28-50 років.

Дослідження емпатії та темпераменту проводилося комплексом методик, до складу яких входили такі: діагностика рівня

полікомунікативної емпатії (за І.М. Юсуповим); діагностика ступеню прояву емпатійних здібностей (за В.В. Бойко); дослідження типу темпераменту (за Г. Айзенком); дослідження здатності до емпатії (за А. Меграбяном, Н. Епштейном).

Аналіз результатів проведеного дослідження виявив, що в більшості групи досліджуваних середній та низький рівні емпатії (відповідно 37% та 30%), на високому рівні розвинута емпатія у 23% досліджуваних, на дуже високому рівні – у 7% та на дуже низькому – у 3%.

Розвинену емпатію до дітей мають 34% вчителів, до батьків – 21%, до тварин – 15%, до літніх людей – 14%, до знайомих та малознайомих людей – 10%, до героїв мистецьких творів – 6%.

Провідними видами емпатії в учителів виявилися: ідентифікація – 28%, інтуїтивний вид – 21%, емоційний вид – 20%, установки та проникаюча здатність – по 11%, раціональний вид – 9%.

Половина вчителів (50%) мають середній рівень здатності до емпатії, у 30% здатність до емпатії розвинута слабо, їм притаманна стриманість і незворушність, у 20% вчителів переважає високий рівень емпатійних тенденцій.

Половина вчителів (50%) є за типом темпераменту меланхоліки, 33% – сангвініки, 13% – флегматики та 3% – холерики.

У вчителів-меланхоліків – високий рівень розвитку емпатії та тенденцій до емпатійного розвитку, розвинуті емоційний, інтуїтивний канали емпатії та ідентифікація. Вони добре розуміють учнів, чуйні, намагаються допомогти їм у вирішенні навчальних задач, часто у свій вільний час.

У вчителів-сангвініків середній рівень розвитку емпатії та здатності до неї поряд з розвитком каналів емпатії: емоційного, установок, проникаючої здатності. Такі вчителі досить оптимістичні і емпатійні, вони люблять працювати з класом, великою групою, намагаються допомогти учням, проте не за рахунок власного часу та зусиль.

У вчителів-флегматиків більшою мірою виявлений середній та низький рівні розвитку емпатії та здатності до неї, а також переважна властивість емпатії – раціональний канал. Ці вчителі досить спокійно ставляться до переживань учнів та більше намагаються проаналізувати їхні помилки, аніж допомогти у вирішенні складних завдань.

У вчителів-холериків досить низький рівень розвитку емпатійних тенденцій, так само, як і загальний рівень емпатії, і досить розвинуті канали емпатії: емоційний, проникаючої здатності, раціональний, вони строгі та принципові. Такі вчителі імпульсивно реагують на будь-які непорозуміння та конфлікти у ході навчального процесу, часто нервують. У цілому більша частина вчителів добре пристосована до

роботи з дітьми та проявляє загальний середній рівень емпатії у своїй професійній діяльності.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Педагогічна емпатія є провідною складовою професійної діяльності вчителя. Рівень розвитку емпатії вчителя впливає на прояв співчуття, співпереживання, розуміння та сприяє гармонійному та повноцінному розвитку особистості учня. Темперамент вчителя дозволяє зрозуміти особливості стилю професійного спілкування, емоційності, педагогічної поведінки та здійснює значний вплив на прояв емпатії. Перспективами наших подальших досліджень є емпіричне вивчення впливу властивостей темпераменту вчителя на особливості прояву педагогічної емпатії для вдосконалення професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Василішина Т.В. Емпатійні здібності вчителів / Т.В.Василішина // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №4. – С.37-38.
2. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии / Т.П.Гаврилова // Вопросы психологии. – 1975. – №2.
3. Гончарова Н.О. Роль професійної підготовки в проектуванні кар'єри майбутніх учителів / Н.О. Гончарова / Психологія і особистість. – 2016. – № 2 (10). – Ч.1. – С.180-188.
4. Елеференко И.О. Эмпатия / И.О. Елеференко. – СПб. : Гаруда, 2003. – 172 с.
5. Журавльова Л. П. Психологія емпатії / Л. П. Журавльова – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
6. Коваленко О. Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку : психологічні аспекти : монографія / О.Г. Коваленко. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2015. – 456 с.
7. Кунцевська А.В. Інтраперсональні конфлікти у діяльності соціальних працівників [Текст] : Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. психол. наук : 19.00.05 / А.В.Кунцевська; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2006. – 20 с.
8. Лабунская В.А. Психология экспрессивного поведения / В.А. Лабунская – М. : Знание. – 1989. – 64 с.
9. Малицкая Л.Б. Формирование профессиональной эмпатии у будущих учителей / Л.Б.Малицкая. Дис. канд. псих. наук. – Кривой Рог, 1995. – 251 с.
10. Мерлин В.С. Лекции по психологии мотивов человека: учебное пособие для спецкурса / В.С. Мерлин. – Пермь, 1971. – 120 с.
11. Мирошник О.Г. Концепції педагогічної рефлексії у психологічних дослідженнях / О.Г.Мирошник // Психологія і особистість. – 2016. – №2(10). – Частина 1. – С.189-199.
12. Орищенко О.А. Соотношение качественных и содержательных особенностей эмпатии / О.А. Орищенко // Вісник Харківського університету. – (Серія «Психологія», Ч.1.) – 2002. – №50. – С.179-183.

13. Санникова О. П. Феноменология личности: избранные психологические труды / О.П.Санникова. – Одесса : СМІЛ, 2003. – 256 с.
14. Семиченко В.А. Психология эмоций [Текст]: модульный курс (лекции, практические занятия, задания для самостоятельной работы) для преподавателей и студентов / В. А. Семиченко. - К. : Магістр-S, 1999. - 127 с.
15. Симонов П.В. Темперамент. Характер. Личность / П.В. Симонов, П.М. Ершов – М. : Наука, 1984.- 160с.
16. Трофимова И.Н. Индивидуальные различия с точки зрения эволюционного подхода // Вопросы психологи. – 1996. – № 1. – С.82-91.
17. Харченко А.С. Навчальна дисципліна «Психологія гуманістичної спрямованості викладача вищої школи»: зміст і методичне забезпечення / А.С. Харченко // Психологія і особистість. – 2016. –2 (10) – Ч. 1 – С. 222-233.
18. Юсупов І.М. Психологія емпатії (Теоретичні і прикладні аспекти): дис. док. психол. наук. / І.М. Юсупов. – СПб., 2001. – 252 с.

Л.Г. Перетяцько, Н.А. Юдина

АНАЛИЗ ЭМПАТИЯ И ТЕМПЕРАМЕНТА КАК КОМПОНЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье представлены теоретический анализ проблемы эмпатии в психологической науке. Представлена интерпретация феномена эмпатии, рассмотрены ее виды, формы, уровни и компоненты. Раскрыты факторы, влияющие на развитие эмпатии. Рассмотрены особенности педагогической эмпатии, ее значение для развития гуманистической направленности, педагогической рефлексии, педагогической карьеры учителя. Описанные результаты исследования эмпатии учителей разных темпераментов.

Ключевые слова: эмпатия, педагогическая деятельность, педагогическая эмпатия, темперамент.

L. Peretiat'ko, N. Judina

ANALYSIS OF EMPATHY AND TEMPERAMENT AS A COMPONENT OF PEDAGOGICAL ACTIVITY

The article presents a theoretical analysis of the problem of empathy in psychological science. Was given an interpretation of the phenomenon of empathy, examined its types, forms, levels and components. Examined factors that influence on the development of empathy. Was analyzed features of pedagogical empathy and its importance for the development of humanistic orientation, pedagogical reflection and pedagogical career of a teacher. Was given the results of research of teacher's empathy of different temperaments.

Keywords: empathy, pedagogical activities, pedagogical empathy, temperament.

Надійшла до редакції 6.12.2016 р.